

JAROSŁAW A. SUPERSON SAC

Paliusz – współczesna forma i teorie o pochodzeniu

„W kształcie paliusza możemy dostrzec obraz owieczki, którą Dobry Pasterz bierze na swoje ramiona i niesie, by ją ocalić i nakarmić. W tym symbolu uwidoczni się to, co nas wszystkich jako biskupów łączy na pierwszym miejscu: troska i odpowiedzialność za powierzoną nam owczarnię. To w tej trosce i odpowiedzialności mamy stworzyć jedność i jej strzec” (Jan Paweł II)¹.

Wydany przed Soborem Watykańskim II w języku francuskim i włoskim bardzo popularny i ogólnodostępny liturgiczny słownik *Dizionario pratico di liturgia romana* terminem *pallio* („paliusz”) określa szarfę, wstęgę. Szarfa ta ma formę okręgu, do którego z przodu i z tyłu są dołączone dwa wolno zwisające końce. Paliusz jest wykonany z białej wełny, a jedynym jego ornamentem są czarne krzyże². Jest on noszony jako insygnium w czasie celebracji liturgicznych i wówczas zakładany na ornat. Czyni to w szczególności papież, patriarchowie, a także prymasi i arcybiskupi³. Natomiast w polskich posoborowych *Obrzędach święceń biskupa, prezbiterów i diakonów*, choć brak opisu, jak wygląda paliusz, to z wymawianej przez głównego szafarza święceń modlitwy wynika, że metropolitarny paliusz jest symbolem jedności, więzi miłości i komunii ze Stolicą Apostolską oraz zachętą do męstwa⁴. Stąd Bogusław Nadolski określa paliusz jako „oznakę jurysdykcji” noszoną przez arcybiskupa metropolitę na terenie archidiecezji⁵.

¹ Jan Paweł II, *Wstańcie, chodźmy!*, Kraków 2004, s. 120.

² Do późnego średniowiecza krzyże były koloru purpurowego – por. G. Morin, *Le pallium*, „Le Messager des fidèles. Revue Bénédictine” 6 (1889), s. 258.

³ Por. J. Roux, S. Marsili, *Pallio*, [w:] *Dizionario pratico di liturgia romana*, ed. R. Lesage, Roma 1956, s. 322.

⁴ Por. *Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów. Pontyfikał rzymski odnowiony zgodnie z postanowieniem Świętego Soboru Powszechnego Watykańskiego II*. Wydany z upoważnienia papieża Pawła VI poprawiony staraniem papieża Jana Pawła II, wydanie drugie wzorcowe, Katowice 1999, s. 61.

⁵ Por. *Leksykon liturgii*, opr. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1140.

Współczesny paliusz papieża Benedykta XVI

Jeszcze nie tak dawno, gdyż zaledwie 26 czerwca 2008 roku watykański dziennik „L'Osservatore Romano” zapowiadał użycie paliusza w nowej formie przez Benedykta XVI. W artykule *Liturgiczne szaty według Ratzingera* autor podkreślał, że papież nie ubiera się w dystyngowanym i bardzo drogim domu mody Prada, ale przyodziewa go Chrystus. W ten sposób zwracał uwagę, że papież osobiście chce przedstawić współczesnemu światu walor szat liturgicznych, które nie są akcesoriami, ale znakami, które w sposób esencjalny i najbardziej zrozumiały oddają prawdę zawartą w sprawowanej liturgii⁶. W ten wyraz przejęcia się, aby jak najlepiej przedstawić i sprawować liturgię, i zarazem odpowiedzialności za szaty liturgiczne, które są „antycypacją szaty nowej, ciała zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa”⁷, wpisuje się użycie w nowej formie paliusza przez papieża Benedykta XVI w dniu 29 czerwca 2008 roku podczas uroczystości św. Piotra i Pawła.

Należy pamiętać, że już na początku pontyfikatu Benedykt XVI, precyzyjnie mówiąc nazajutrz po swoim wyborze, podpisał zasady użycia paliusza i pierścienia Rybaka. Wówczas formę paliusza i pierścienia zaproponował mu bp Piero Marini, długoletni przewodniczący Urzędu Papieskich Ceremonii Liturgicznych. Ten wówczas, czyli w 2005 roku zaakceptowany paliusz, w którym papież prezentował się podczas uroczystości liturgicznych inaugurujących jego posługiwanie, nawiązywał do swojej pierwotnej długiej formy (długi na 4 m i szeroki na 10 cm i skomponowany jako jednolita forma nieskrojona i bez szwów)⁸. Jak mówi sam mistrz ceremonii Piero Marini, był on kształtem „bardziej zbliżony do pierwotnego wzoru rzymskiego”⁹. Stał się także jednym z tematów inicjacyjnej papieskiej homilii, w której Benedykt XVI podkreślił, że jest to starożytne insygnium używane przez biskupa Rzymu od IV wieku, które „można uznać za symbol jarzma Chrystusowego, jakie biskup tego miasta, sługa sług Bożych, bierze na swoje barki”¹⁰.

⁶ Por. J. M. De Prada, *Le vesti liturgiche secondo Ratzinger*, „L'Osservatore Romano” 26 VI 2008, s. 8.

⁷ J. M. De Prada, *Le vesti liturgiche secondo Ratzinger*, dz. cyt., s. 8.

⁸ Por. M. G. Valenziano, *Il pallium papale*, [w:] Ufficio delle celebrazioni liturgiche del Sommo Pontefice, *Inizio del ministero petrino del vescovo di Roma Benedetto XVI*, Città del Vaticano 2006, s. 376. W polskiej bibliografii znajdujemy zapis, że paliusz z dnia inauguracji papieskiego posługiwania miał długość 260 cm – por. *Leksykon liturgii*, opr. B. Nadolski, dz. cyt., s. 1140.

⁹ P. Marini, *Ceremoniarz papieski. Rozmowy o liturgii przeprowadzili Dominique Chivot i Vincent Cabanac*, tłum. M. Romanek, Katowice 2010, s. 8, 80.

¹⁰ Benedykt XVI, *24 IV. Msza św. z okazji inauguracji pontyfikatu. Wsłuchać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa*, „L'Osservatore Romano” wydanie polskie 26 (2005) nr 6, s. 11.

Trzeba odnotować, że prace nad tym rzymskim wzorem papieskiego paliusza rozpoczęły się już w 2002 roku. Wspólnota sióstr benedyktynek z rzymskiego kościoła św. Cecylii została poproszona o przygotowanie nowego papieskiego paliusza. Punktem wyjścia dla ich pracy miały być jego starożytne wizualizacje, a zwłaszcza mozaika umieszczona właśnie w kościele św. Cecylii przedstawiająca paliusz papieża Paschalisa I¹¹.

Ważna jest odpowiedź na pytanie, dlaczego ten papieski paliusz został poddany kolejnej modyfikacji w tak krótkim czasie (był używany od 24 kwietnia 2005 do 28 czerwca 2008). Zmiana ta została wyjaśniona przez obecnego ceremoniarza papieskiego Guida Mariniego także na łamach „L’Osservatore Romano”. Dokonała się ona z powodów historycznych, liturgicznych i praktycznych. Z historycznych badań wynika, że od IX wieku papież nie używał długiego paliusza skrzyżowanego na lewym ramieniu. Poza tym paliusz używany od początku pontyfikatu Benedykta XVI nie był wystarczająco praktyczny i sprawiał papieżowi wiele trudności. Równocześnie nowy paliusz z 2008 roku wpisuje się w kontynuację formy paliusza używanego przez Jana Pawła II, a różnice między nimi sprowadzają się do kilku elementów. Nowy paliusz jest dłuższy i szerszy, a umieszczone na nim krzyże są koloru czerwonego. Taki proces rozwoju tego papieskiego insygnium ceremoniarz Guido Marini określa mianem „hermeneutyki kontynuacji”. Zarazem dodaje, że w swojej nowej formie paliusz nie wpisuje się w dyskusję, czy jest on antyczny czy nowoczesny, ale czy jest przekazicielem piękna i dostojności, „komponentów ważnych w każdej liturgicznej celebracji”¹². Podkreśla także, że ten nowy papieski paliusz jest kontynuatorem zachowywania tradycji odmienności paliusza papieskiego i metropolitarne¹³.

Pochodzenie paliusza

W tym miejscu należy postawić pytanie, jakie były początki tej szaty – insygnium? Czy historia podaje konkretne i wiarygodne świadectwa co do jego pochodzenia? A jeśli ich nie ma, to czy w badaniach nad nim dokonanych przez ekspertów na przestrzeni wieków zaprezentowano teorie na temat jego proveniencji?

¹¹ Por. M. G. Valenziano, *Il pallium papale*, dz. cyt., s. 375–376.

¹² G. Biccini, *Il pallio papale tra continuità e sviluppo*, „L’Osservatore Romano” 26 VI 2008, s. 8.

¹³ Tamże, s. 8.

Pierre de Marca (1594–1662)

W czasie objawiającego się w XVII wieku separatyzmu Kościoła francuskiego ukazało się w 1641 roku dzieło *De concordia sacerdotii et imperii* kanonisty i późniejszego arcybiskupa Paryża Pierre'a de Marca. Dzieło to broniące gallikanizmu zostało mu zlecone do opublikowania w czasach regencji, gdy państwem francuskim rządzą Anna Austriaczka i kard. Jules Mazarin. Już rok po publikacji znalazło się ono na indeksie i pomimo kolejnych poszerzonych wydań na nim pozostawało¹⁴.

W dziele tym znajdujemy informacje o pochodzeniu paliusza. Autor twierdzi, że to cesarze w czasach antycznych ofiarowali swoją cesarską szatę patriarchom – osobom godnym zaufania. W ten sposób łączyli się oni z metropolitami¹⁵. Sam palusz został odnotowany w donacji Konstantyna Wielkiego i zawarty w *Dekrecie Gracjana*. Ofiarowany zaś biskupom rzymskim wyraził beneficjum władcy¹⁶. Autor powołuje się także na zapiski diakona Liberatusa, w których jest mowa, że palusz był wąską wstęgą¹⁷. Właśnie taka wykładnia pochodzenia paliusza – arcybiskupiego insygnium utrwali się w Kościele i będzie zdaniem Josepha Wilperta w drugiej połowie XIX wieku towarzyszyć badaczom stawiającym pytanie o jego pochodzenie¹⁸.

Gaetano Moroni Romano (1802–1883)

Wielotomowy słownik historyczno-kościelny z XIX wieku *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica* zredagowany przez Gaetana Moroniego Romana odnotował, że pojęcie *pallio*, *pallium* jest wieloznaczne. Dowiadujemy się z niego, że palusz papieski i palusze biskupie pochodzą z antycznego *superhumerales* najwyższego kapłana, jak również że jest on jeszcze nazywany *rationale*, *omophorium*, *stola apostolatus*, *stola archiepiscopatus*, *stola pontificalis* i *phrygium*¹⁹.

¹⁴ Por. *Marca Pierre de*, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, t. 2: L–Z, oprac. F. L. Cross, E. Livingstone, Warszawa 2004, s. 164–165; *Wielka historia świata. Świat w XVII wieku*, komitet red. J. A. Gierowski, S. Grodziski, J. Wyrozumski, t. 7, Kraków 2005, s. 32.

¹⁵ Por. P. de Marca, *Dissertationum de concordia sacerdotii et imperii seu de libertatibus ecclesiae gallicanae libri octo*, Parisiis 1704, k. 862.

¹⁶ Por. P. de Marca, *Dissertationum de concordia sacerdotii et imperii*, dz. cyt., k. 864.

¹⁷ Por. tamże, k. 863.

¹⁸ Por. G. Wilpert, *Un capitolo di storia del vestito. Tre studi sul vestiario dei tempi postcostantiniani*, Roma 1898, s. 26.

¹⁹ Por. *Pallio, pallium*, [w:] *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino a nostri giorni specialmente intorno ai principali santi, beati, martiri, padri, ai sommi pontefici, cardinali e più celebri scrittori ecclesiastici, ai varii gradi della gerarchia della chiesa cattolica, alle città patriarcali*,

Równocześnie twórca słownikowego hasła przypomina za Tertulianem, że paliuszem określano w czasach antycznych sukno kwadratowe lub formy czworokątnej noszone w środowisku greckim (*gens palliata*), które okrywało całe ciało kobiety czy mężczyzny. W Egipcie używali go zazwyczaj lekarze. Taka szata odpowiadała rzymskiej todze. Zaś w chrześcijańskiej ikonografii w takiej szacie, ale dużych rozmiarów, obrazowano Jezusa Chrystusa. Szata spoczywała na Jego lewym ramieniu, okrywała Jego plecy, nie osłaniała prawego ramienia, lecz znajdowała się pod nim²⁰. Wybrani przez Jezusa Chrystusa apostołowie także przywdziewali paliusz prosty bądź filozofów. Paliusz taki przeszli z kultury greckiej i zaadaptowali do swoich zwyczajów Żydzi, naśladowując w ten sposób filozofów i profesorów sztuk wolnych.

Paliuszem określano także baldachim czy kwadratowy parasol, jedwabne sukno, roczną kontrybucję względem kościoła głównego ofiarowywaną w święto patrona, tkaninę jedwabną – symbol zwycięstwa w zawodach, dar od papieża w formie różnych szat liturgicznych zakładany przez obdarowanego na szaty liturgiczne²¹.

Zdaniem autora hasła paliusz używany przez arcybiskupów nie może pochodzić od następcy św. Piotra papieża Linusa czy też od samych apostołów, choć wielu wskazanych przez niego z nazwiska historyków tak twierdzi. Wyraża on opinię, że pierwszą rzetelną historyczną datą, w której pojawia się paliusz, jest przekazanie go biskupowi Ostii przez papieża Marka w 336 roku²².

Filippo Vespasiani (1812–1877)

Prawdopodobnie pierwszą nowożytną monografię o paliuszu *De sacri palli origine* opublikował w 1856 roku profesor Papieskigo Uniwersytetu Urbaniana monsignore Filippo Vespasiani. To dość wnikliwa jak na tamte czasy analiza zagadnienia stawiająca między innymi pytanie o jego pochodzenie. Autor podkreśla w niej historyczne wydarzenie donacji insygnium zwanego *lorum* przez cesarza Konstantyna Wielkiego papieżowi Sylwestrowi. Jednak jego zdaniem paliusz papieski czy metropolitalny nie pochodzi od tego starożytnego insygnium ani od efodu noszonego przez najwyższych

arcivescovili e vescovili, agli scismi, alle eresie, ai concilii, alle feste più solenni, ai riti, alle cerimonie sacre, alle capelle papali, cardinalizie e prelatizie, agli ordini religiosi, militari, equestari ed ospitalieri, non che alle corte e curia romana ed alla famiglia pontificia, ec. cc. ec., compilazione G. Moroni Romano, t. 51, Venezia 1851, s. 53.

²⁰ Por. tamże, s. 53.

²¹ Por. tamże, s. 54.

²² Por. tamże, s. 57.

kapłanów czy racjonału hebrajskiego kapłana²³. Profesor twierdzi, że papieski paliusz wywodzi się z płaszcza, który miał św. Piotr, a który „po jego śmierci otrzymali w dziedzictwie papież, jako następcy Piotra, i jest on przez nich noszony jako znak apostołskiej władzy”²⁴. Autor zauważa, że płaszcz *pallium* był w czasach antycznych insygnium osób nielicznych, czego przykładem na kartach Starego Testamentu jest choćby prorok Eliasz. On to ofiarował swój płaszcz swojemu następcy prorokowi Elizeuszowi, aby go okrywał, ale i dawał mu moc ducha Eliasza²⁵.

Raffaele Garrucci SJ (1812–1885)

W monumentalnym dziele Raffaele’a Garrucciego *Storia della arte cristiana* czytamy, że w pierwszych wiekach chrześcijaństwa wierzący w Jezusa Chrystusa nie mieli jakichś specjalnych szat, specyficznych w formie czy kolorze, z przeznaczeniem do liturgii. Po prostu po przybyciu na miejsce sprawowania liturgii szaty codzienne składano w odpowiednim miejscu, a zakładano na siebie takie same szaty jak te przed chwilą zdjęte. Liturgię sprawowano w tych szatach przeznaczonych na jej czas²⁶. Z zapisów świętych Hieronima, Jana Chryzostoma i Grzegorza z Nazjanzu wynika, że szaty używane w liturgii były białe i lśniące²⁷. Wśród tych szat był także paliusz-płaszcz rozpowszechniony wśród Greków i Rzymian. Różnicę między tym codziennym a sakralnym paliuszem autor dostrzega na niektórych zachowanych na cmentarzach wizerunkach apostołów, biskupów, pasterzy owczarni Chrystusa. Widoczny tam paliusz jest szatą bardzo szeroką, obszerną, otulającą dokładnie osobę, która na siebie go założyła. Jego dwa końce łączą się na piersiach zakładającego i są spięte zapinką ozdobioną drogim kamieniem²⁸. Jezuita podkreśla, że św. Piotr i apostołowie otrzymali od Najwyższego Pasterza Jezusa Chrystusa misję szukania zagubionej owcy. Po apostołach zadanie to przejęli biskupi chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu, którzy w sposób zewnętrzny wyrażają tę misję oznaką noszonego przez nich paliusza (ὠμοφόριον i *pallium*)

²³ Por. P. Vespasiani, *De sacri pallii origine*, Romae 1856, s. 25–27.

²⁴ Cyt. za: *Rivista della stampa italiana*, „La Civiltà Cattolica” 4 (1856) t. 2, s. 329. Jest to bardzo obszerna i łatwo dostępna recenzja książki: P. Vespasiani, *De sacri pallii origine*, Romae 1856.

²⁵ Por. P. Vespasiani, *De sacri pallii origine*, Romae 1856, s. 34–35.

²⁶ Por. R. Garrucci, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa e corredata della collezione di tutti monumenti di pittura e scultura incisi in rame su cinquecento tavole ed illustrati*, t. 1, Prato 1881, s. 97.

²⁷ Por. tamże, s. 98.

²⁸ Por. tamże, s. 96.

sporządzonego z wełny, a nie lnu. Samo zaś pochodzenie tego insygnium archeolog przypisuje pierwszemu apostołowi św. Piotrowi²⁹.

Natomiast analizując fenomen paliusza w środowisku rzymskim, w którym zachowały się jego najstarsze przedstawienia, włoski archeolog posługuje się zapisem historyka Jana Diakona z IX wieku. Jan Diakon, opisując życie papieża Grzegorza Wielkiego, umieścił w treści swojego dzieła wizerunek tego wielkiego świętego. Skorzystał z jego podobizny umieszczonej w opactwie założonym przez Grzegorza Wielkiego na wzgórzu Celiusz (Monte al Celio). „Na ornacie [papież] ma dalmatykę koloru brązowego, ewangeliarz w lewej ręce, w prawej krzyż, paliusz wąski (*pallio mediocre*) przebiega od prawego ramienia pod piersią, opasuje brzuch dookoła, a potem przez lewe ramie wznosi się na plecy, część paliusza na tym właśnie ramieniu wisi z boku, a nie przez środek ciała”³⁰. Sam jezuita podpowiada, że nie Grzegorz Wielki jako pierwszy użył takiej formy paliusza, ale uczynili to już jego poprzednicy, wśród których widzi papieży Pelagiusza II czy Feliksa IV³¹.

Jego konkluzja to twierdzenie, że w Rzymie w IV wieku używano dwóch form paliusza: wielokrotnie złożonego, jak i zakładanego na całe ciało i spinanego na piersiach. Jezuita nie zgadza się z opinią Angela Rocci, że paliusz w formie składanej wstęgi ma pochodzenie greckie³². Pochodzenie paliusza wielokrotnie złożonego upatruje w zwyczaju, który miał miejsce w Rzymie i dotyczył wehnianego płaszcza – narzutki zwanej *laena*. Złożona miała formę wstęgi. Na potwierdzenie swojego twierdzenia przytacza świadectwa z antycznego cmentarza św. Agnieszki i słynnej mozaiki z Rawenny u św. Witalisa³³.

Charles de Rohault de Fleury (1801–1875)

Natomiast francuski architekt Ch. de Rohault de Fleury twierdzi, że antyczni Rzymianie z czasem zrezygnowali z togi, a w jej miejsce zaczęli używać *lorum* – szarfy, wstęgi szerokiej na 15 cm. Ówczesne dystyngowane osoby chciały czymś wyjątkowym się wyróżniać i skomponowały *lorum*. Opasywało ono ciało, od lewego ramienia opadało na plecy, następnie przechodziło pod prawe ramię i przez pierś na nowo wznosiło się ku ramieniu lewemu. Część tak założonego *lorum*, jako element wolno zwisający, znajdowała się

²⁹ Por. tamże, s. 99–100.

³⁰ Tamże, s. 104.

³¹ Por. tamże, s. 104.

³² Por. tamże, s. 105.

³³ Por. tamże, s. 106.

z tyłu za lewym ramieniem. Wizerunek takiej szaty można dostrzec na łuku Konstantyna w Rzymie. Widać tam samego cesarza, jak i inne towarzyszące mu nobliwe osoby ubranych właśnie w tę szatę³⁴. Architekt francuski twierdzi: „Po tym przybliżeniu jest niemożliwe nie uchwycić podobieństwa dwóch rzeczy i nie przypuszczać, że paliusz jest tylko *lorum* Konstantyna. Pierwsi dygnitarze Kościoła upodabniali się w ten sposób do osobistości obdarzonych godnością konsularną lub do senatorów”³⁵.

Germain Morin (1861–1946)

W tym samym roku na łamach benedyktyńskiego czasopisma „Le Messager des fidèles” Germain Morin wskazuje, że jeszcze nie zostało wykazane w sposób rzetelny prawdziwe pochodzenie paliusza. Zarazem suponuje, że w początkowym okresie paliusz mógł być wykonany z bardzo delikatnego lnu, a nie z wełny, także „być może paliusz świętego Grzegorza Wielkiego”, gdyż dopiero zabytki datowane na początek V wieku wskazują na użycie wełny i szpilek do paliusza³⁶.

Louis Duchesne (1843–1922)

Ten znakomity historyk chrześcijaństwa i liturgii przełomu XIX i XX wieku opowiedział się po stronie teorii, jakoby paliusz był pochodzenia cesarskiego³⁷. W dziele *Origines du culte chrétien* wyraził także sugestię, że początków tego insygnium należy szukać w IV wieku, a nie w wiekach następnych. Zauważył, że od samego początku *pallium* było insygnium wyrażającym aurytetyt i pełnię władzy wykonywanej przez biskupa³⁸.

Joseph Wilpert (1857–1944)

Pod koniec XIX wieku pojawiało się bardzo ciekawe i wnikliwe studium Josepha Wilperta dotyczące szat używanych po czasach cesarza Konstantyna. Ten niemiecki archeolog ze Śląska zebrał wszelkie informacje na temat paliusza i nie zgodził się z dotychczasowymi rezultatami prac dotyczącymi jego

³⁴ Por. C. Rohault de Fleury, *La Messe études archéologiques sur ses monuments*, t. 8, Paris 1889, s. 46.

³⁵ Tamże, s. 46.

³⁶ Por. G. Morin, *Le pallium*, dz. cyt., s. 258.

³⁷ Por. L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, Paris 1889, s. 370.

³⁸ Por. tamże, s. 374–375.

pochodzenia. Zauważa on, że antyczny Rzym stał się miejscem ekspansji strojów pochodzenia orientalnego, czego szczyt miał miejsce w III wieku³⁹.

Autor, rozpoczynając studium paliusza, mówi, że „o żadnym stroju liturgicznym, od prawie tysiąca lat badanym, nie napisano tak wiele i z tyloma błędami co o *pallio sacro*”⁴⁰. Jego zdaniem paliusz nie wywodzi się z efodu, racjonału, cesarskiej *chlamys*, płaszczka *pallium* jakoby pochodzącego od św. Piotra i przechowywanego w Rzymie ani też od zewnętrznego okrycia używanego przez konsulów i zwanego *lorum* czy *trabea*⁴¹. Badając paliusz, wskazuje już na wstępie, że należy widzieć tę szatę wraz z jej rozwojem, który wyraził się w historii w różnych jej formach.

Właściwą nazwą paliusza jest ἰμάτιον. Określano tak szatę, której długość była mniej więcej trzykrotnością szerokości⁴². Zakładana była na tunikę w ten sam sposób co toga. Ta właśnie szata ἰμάτιον w środowisku rzymskich chrześcijan konkurowała z togą i tę konfrontację wygrała. Dowodem upodobania sobie paliusza przez rzymskich chrześcijan są świadectwa zachowane na cmentarzyskach wiecznego miasta, gdzie często można dostrzec malowidła przedstawiające paliusz, a nie togę. Już od II wieku cmentarne malowidła przedstawiają biblijne postacie, na których widać paliusz. Od IV wieku jest to już wyłącznie szata samego Chrystusa i jego świętych. Szata ta była z białej wełny, a jej ozdobą były krzyż i litery L, I, H, X, Z⁴³. Wilpert, korzystając z rezultatów współczesnych mu badań austriackiego archeologa Eduarda Huli i zapisów zostawionych przez Swetoniusza i Tertuliana, podkreśla kontrast w użyciu paliusza i togi. Był to „kontrast między duchem narodowym rzymskim a chrześcijańskim kosmopolityzmem”⁴⁴. Prawdopodobnie za paliuszem przemawiał fakt, że toga przynależała do rzymskich notabli (*civis Romanus*), natomiast paliusz jako odzienie sakralne przywdziewali filozofowie i ludzie nauki wywodzący się z różnych narodowości⁴⁵. Podsumowując początki paliusza – pierwszą fazę jego rozwoju jako szaty czworokątnej – Wilpert orzeka, że „w ten sposób paliusz w Kościele Rzymskim zawsze był widziany jako odzienie najwyższej czci i godności”⁴⁶.

³⁹ Por. G. Wilpert, *Un capitolo di storia del vestito...*, dz. cyt., s. 24.

⁴⁰ Tamże, s. 24.

⁴¹ Por. tamże, s. 24–25.

⁴² Por. tamże, s. 29.

⁴³ Por. tamże, s. 30.

⁴⁴ Tamże, s. 29.

⁴⁵ Por. tamże, s. 29.

⁴⁶ Tamże, s. 30.

W IV wieku nastąpiła druga faza rozwoju paliusza. W ówczesnej oficjalnej garderobie następuje zmiana i rozpoczyna się dominacja wierzchniego okrycia zwanego *paenula*, z czasem nazywanego *planeta* czy *casula* („ornat”). Okrycie to było bardzo praktyczne, ale jak twierdzi Wilpert, pomimo wygody w noszeniu nowej szaty i jej supremacji nie można było zrezygnować z paliusza – szaty wyjątkowej w środowisku chrześcijan, gdyż objawiającej honor i godność osoby. Dlatego też rozpoczęto noszenie paliusza na *penuli*. Zakładano go w formie *contabulatio*, tj. wielokrotnie złożonej aż do uzyskania rodzaju szarfy, długiej i wąskiej⁴⁷. Sam autor takiej teorii genezy i rozwoju paliusza nie jest w stanie odpowiedzieć na pytanie, kiedy zrezygnowano z płaszcza *pallium* na rzecz *pallium contabulatum*, i sam dodaje, że nie zachowały się żadne świadectwa w malarstwie czy rzeźbie, które by oddały i określiły ten historyczny moment. Pomimo to jego zdaniem już przed ogłoszeniem w Cesarstwie Rzymskim w 382 roku praw związanych z garderobą (*lex vestiaria*) paliusz istniał i miał formę wstęgi $\omega\mu\omicron\phi\omicron\rho\iota\upsilon\nu$. Dlatego jako czas dokonanej zmiany wskazuje na połowę IV wieku⁴⁸.

Następna faza rozwoju dokonała się wiek później dzięki transformacji paliusza – *pallium contabulatum*⁴⁹. Paliusz w V wieku prezentuje się już jako wstęga $\omega\mu\omicron\phi\omicron\rho\iota\upsilon\nu$ i jest dokładnie opisany wraz ze swoją symboliką przez Izydora z Peluzjum. Izydor pisze, że biskup zakłada go na swoje ramiona jako symbol zagubionej owcy, a zdejmuje go podczas czytania lektury Ewangelii na znak szacunku i obecności Boga i Pana – księcia pasterzy⁵⁰. Było to więc już insygnium wyłącznie kościelne.

W Kościele Zachodnim jest ono udokumentowane w sztuce V wieku na sławnej płycie z kości słoniowej przedstawiającej dwóch biskupów przewożących relikwiarz. Płyta ta jest przechowywana w katedrze w Trewirze⁵¹.

Ostatni etap rozwoju paliusza odnotowuje Jan Diakon w IX wieku. Wówczas paliusz przybiera formę okręgu, do którego są dołączone dwie wstęgi, z których jedna opada na piersi a druga na plecy. Jak podkreśla sam Wilpert, wtedy definitywnie zanika wszelki ślad pochodzenia *pallio sacro*, a zarazem pojawiają się nowe elementy upiększające to insygnium: powiększona jest liczba krzyży, a na końcach są ozdoby w formie frędzli⁵².

⁴⁷ Por. tamże, s. 31.

⁴⁸ Por. tamże, s. 31.

⁴⁹ Por. tamże, s. 33.

⁵⁰ Por. tamże, s. 31.

⁵¹ Por. tamże, s. 33.

⁵² Por. tamże, s. 34.

Hartmann Grisar (1845–1932)

Ten historyk Kościoła w artykule opublikowanym w 1897 roku doszedł do wniosku, że należy dostrzec analogię między szatami używanymi przez dostojników konstantyńskiego dworu a paliuszem zakładanym przez papieża. Podstawą jego wypowiedzi jest płaskorzeźba umieszczona na łuku Konstantyna w Rzymie, gdzie w szatę wierzchnią zwaną *lorum* są odziani sam cesarz i jego przyboczny orszak. Ta część garderoby przyjęła w V i VI wieku formę bardziej majestatyczną. Różnica między *lorum* ówczesnych notabli a paliuszem papieża polega na tym, że paliusz, choć był tak samo zakładany i dekorował osobę tak jak *lorum*, to miał na swoich końcach ornamenty w formie krzyży. Dla Grisara użycie przez antyczny Kościół świeckiej szaty *lorum* jest wyrazem akceptacji formy obrazowania poprzez szatę urzędów imperialnych i akomodacji Kościoła do stylu życia w rzymskim imperium⁵³.

Antoni Julian Nowowiejski (1858–1941)

W 1902 roku pojawił się kolejny tom *Wykładu Liturgji Kościoła Katolickiego* wybitnego polskiego specjalisty liturgiki Antoniego Juliana Nowowiejskiego. Przypomina on łacińską nomenklaturę użytą przez Amalariusza z Metz co do części składowych paliusza. Okrąg paliusza otaczający szyję to *circulus*, a dwa odchodzące od niego końce to *lineae*⁵⁴. Niestety pomimo obszerności studium zagadnienia nasz rodzimy historyk liturgii nie prezentuje żadnej nowatorskiej teorii. Jedynie przypomina znane mu teorie na temat pochodzenia insygnium: Izydora z Sewilli (od *pelles* – skóra), Vespasianiego i Santiago (od *pallium* – płaszcz), Baroniusza i Gagliardiego (od efodu), Rocka (od togi rzymskiej), de Fleury (od *lorum*), Ruinartha, de Marca, Van Espena, Berardiego (od odznaki cesarskiej). Sam autor nie opowiada się za żadną z nich, ale podkreśla, że paliusz używany przez papieży był już znany, choć jeszcze słabo, przed panowaniem cesarza Konstantyna⁵⁵, a w IV wieku zaczął się zwyczaj przesyłania go przez papieża wybranym arcybiskupom i biskupom⁵⁶.

⁵³ Por. H. Grisar, *Das römische Pallium und die ältesten liturgischen Schärpen*, [w:] *Festschrift zum elfhundertjährigen Jubiläum des Deutschen Campo Santo in Rom*, hrsg. von S. Ehse, Freiburg im Breisgau 1897, s. 96–97.

⁵⁴ Por. A. J. Nowowiejski, *Wykład Liturgji Kościoła Katolickiego. O środkach rozwinięcia kultu*, t. 2, cz. 1, Warszawa 1902, s. 443–444.

⁵⁵ Por. tamże, s. 439–441.

⁵⁶ Por. tamże, s. 442.

Zarazem z treści i przytoczonej bibliografii wynika, że Nowowiejski nie znał wyników badań Wilperta.

Jules Baudot (1857–1929)

Pierwsza monografia o paliuszu na początku XX wieku wyszła spod pióra benedyktyna Julesa Baudota z opactwa św. Michała w Farnborough. Autor w 1909 roku w sposób marginalny i mało krytyczny zaprezentował teorie o proveniencji paliusza. Jego zdaniem nie należy brać pod uwagę hipotezy mówiącej, że paliusz jako insygnium pojawił się wraz z głoszeniem dobrej nowiny⁵⁷. Tak samo należy odrzucić opinie co do jego pochodzenia od św. Linusa czy św. Klemensa. Sam pierwszy zapis o paliuszu podaje Cesare Baronius w *Annales ecclesiastici* na podstawie pism bibliotekarza Anastazego żyjącego w IX wieku, który odsyła w czasy papieża św. Marka. Jednakże nie można wskazać, że wraz z ustaniem prześladowań Kościoła w formie cesarskiego nadania otrzymał paliusz. Sama konstantyńska donacja jest dziełem apokryficznym i nie zawiera informacji o paliuszu. Jednakże Baudot opowiada się za opinią Louisa Duchesne, że jego początków należy szukać w IV wieku, a zaczęto go używać, gdy w Kościele dokonał się podział na kościelne prowincje i patriarchy. Było to insygnium odróżniające biskupa tytularnego od innych biskupów⁵⁸. Równocześnie Baudot podkreśla, że nic nie przeszkadza, aby w pierwszych wiekach chrześcijaństwa dostrzec podobieństwo między omoforonem używanym przez Wschód i łacińskim paliuszem⁵⁹.

Joseph Braun (1857–1947)

Joseph Braun w 1912 roku opublikował po dziś poszukiwane i poczytne dzieło *Handbuch der Paramentik*. Przedstawia w nim kilka hipotez na temat pochodzenia paliusza i są to teorie znane już z poprzednich wypowiedzi zawartych w niniejszym artykule. Braun bierze pod uwagę pięć hipotez. Pierwsza mówi o formie insygnium naśladowującego *lorum* i ofiarowanego przez cesarza papieżowi, które powstało w wyniku transformacji togi. Druga hipoteza mówi, że paliusz pochodzi z płaszcza używanego przez św. Piotra i zostawionego przez niego swojemu następcy. Trzecia odnotowuje używanie w I wieku przez papieży sakralnego płaszcza, który następnie był składany aż do przybrania formy wstęgi. Czwarta hipoteza skłania się ku transformacji

⁵⁷ Por. J. Baudot, *Le pallium*, Paris 1909, s. 7–8.

⁵⁸ Por. tamże, s. 8–9.

⁵⁹ Por. tamże, s. 10.

paliusza-płaszczka, który z czasem w starożytności stał się honorową kościelną szatą zachowaną w użyciu tylko u papieża w formie składanej aż po otrzymanie rodzaju wstęgi. Ostatnia hipoteza wskazuje, że od początku paliusz był wprowadzony i stosowany w Rzymie, a z czasem stał się insygnium liturgicznym, na początku w formie szala, który z czasem w wyniku składania go przybrał formę wstęgi. I ta właśnie ostatnia hipoteza zdaniem Brauna jest najbardziej przekonująca⁶⁰.

Henri Leclercq (1869–1945)

W słownikowym haśle dotyczącym paliusza opublikowanym w 1937 roku w *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* Leclercq wyprowadza hipotezę z informacji pozostawionych na starożytnych dyptykach, które prezentują rzymskich konsulów w przepisanych dla nich szatach. Widać tam konsulów z długim szalem na szatach. Równocześnie autor odwołuje się do *Kodeksu Teodozjusza*, który mówi o *discoloria pallia*, o szalach, insygniach, zakładanych pod *paenula*. Insygnium to zdaniem Leclercq dawane było dygnitarzom kościelnym i konsulom⁶¹.

Szatę-ozdobę widoczną na dyptykach Leclercq wywodzi nie z rzymskiego paliusza, ale z togi, i jak sam podkreśla, jest ona uderzająco podobna do papieskiego paliusza zachowanego na starożytnych pamiątkach. Różnica między nimi dotyczy tylko formy ułożenia. „Drugi koniec, zamiast przechodzić przodem i dochodzić do lewej ręki, opada swobodnie za plecami i aby się nie ciągnął po ziemi, zostaje skrócony na wysokość stóp lub wyżej. W ten sposób z formy wstęgi i jej ułożenia papieski paliusz bierze swoje oficjalne pochodzenie. Można żałować, że nie ma, jeśli chodzi o Kościół Rzymski, żadnego dokumentu mówiącego o jego pochodzeniu i użyciu przed początkiem VI wieku”⁶².

Mario Righetti (1882–1975), Robert Lesage (1891–?)

W wydanym przed Soborem Watykańskim II w 1950 roku cenionym podręczniku liturgiki Mario Righetti niestety przypomina tylko znane nam już teorie, ale nie opowiada się za żadną z nich. Jedynie podkreśla, że najstarsze przykłady paliusza liturgicznego miały formę szarfy, która okrywała ramiona

⁶⁰ Por. J. Braun, *Handbuch der Paramentik mit 150 Abbildungen*, Freiburg im Breisgau 1912, s. 170–171.

⁶¹ Por. H. Leclercq, *Pallium*, [w:] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, publ. par F. Cabrol, H. Leclercq, t. 13, cz. 1, Paris 1937, k. 937.

⁶² Tamże, k. 938.

i była założona w ten sam sposób co paliusz-płaszcz⁶³. To samo czyni na łamach serii *Enciclopedia cattolica dell'uomo d'oggi* paryski ceremoniarz Robert Lesage⁶⁴.

Burkhard Neunheuser (1903–2003)

Natomiast po Soborze Watykańskim II wybitny liturgista Burkhard Neunheuser opowiada się za hipotezą, że to rzymski cesarz ofiarował biskupom zaaprobowanej w cesarstwie rzymskim nowej religii prawa analogiczne do tych, które mieli cesarscy urzędnicy, a także znaki ich dystynkcji używane na jego dworze: paliusz, sandały i dalmatykę pod kapę⁶⁵. Autor podkreśla, że choć społeczność imperium w biegu lat przeszła głębokie przeobrażenie, to insygnia te zachowały się i przeszły z kultury laickiej do symbolicznej, sakralnej⁶⁶.

Janusz Lewandowicz (1963–)

W Polsce na początku XXI wieku w periodyku „Vox Patrum” temat paliusza prezentuje ks. Janusz Lewandowicz. Bada go w listach Grzegorza Wielkiego. Co do jego pochodzenia twierdzi, że „wywodzi się on od starożytnego stroju filozofów greckich”⁶⁷, który zdomował się w imperium rzymskim. Była to prostokątna szata noszona przez zwolenników greckiego wychowania i nauczania. Zauważa również, że już w starożytności rzymskiej wyodrębniły się trzy rodzaje paliusza: *pallium contabulatum*, *pallium discolor* i *pallium sacrum*. Sam opowiada się za hipotezą, że współczesna forma paliusza wywodzi się od wstęgi zwanej *lorum*⁶⁸.

Sara Piccolo Paci (1964–)

W 2008 roku pojawia się wypowiedź na temat paliusza wykładowczynie historii mody z Florencji Sary Piccolo Paci. W swoim obszernym studium na temat szat liturgicznych prezentuje ona hipotezę, że „między IV a VI w.

⁶³ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica. Introduzione generale*, t. 1, Milano 1950, s. 527.

⁶⁴ Por. R. Lesage, *Oggetti e vesti liturgiche*, Catania 1958, s. 147 (*Enciclopedia cattolica dell'uomo d'oggi*, 10; *La Chiesa nella sua liturgia e nei suoi riti*, 113).

⁶⁵ Por. B. Neunheuser, *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*, seconda edizione riveduta e ampliata, Roma 1988, s. 49 (*Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia*, 11).

⁶⁶ Por. tamże, s. 50.

⁶⁷ J. Lewandowicz, *Paliusz w korespondencji Świętego Grzegorza Wielkiego*, „Vox Patrum” 24 (2004), t. 46–47, s. 363.

⁶⁸ Por. tamże, s. 363–364.

poświęcona wełniana biała szata w formie wstęgi przyjęła nazwę antycznej wierzchniej szaty greckiej”⁶⁹. Natomiast sam paliusz na początku był używany na Wschodzie, o czym świadczy zapis Izydora z Peluzjum, a w V wieku został przyjęty przez Zachód⁷⁰.

Zakończenie

Stan badań nad paliuszem – rzymską szatą-insygnium, tak bardzo intensywny w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku, nie wypracował co do niego jednej teorii możliwej do zaakceptowania jako *consensus* środowiska naukowego. Hipoteza mówiąca, jakoby paliusz pochodził od płaszcza św. Piotra jest gremialnie odrzucana. Świadcstwo konstantyńskiej donacji również jest negowane. Natomiast pozostałe teorie wydają się mniej lub bardziej prawdopodobne, ale to nie znaczy, że są przekonujące. Brak źródeł historycznych odczytanych w sposób jednoznaczny sprawia, że wszystkie teorie mają jakieś braki. Sam Joseph Wilpert, autor najszerzej zaprezentowanej w artykule hipotezy, jak się wydaje, zupełnie nieobecnej w polskiej literaturze, wskazuje na te fundamentalne braki. Dlatego praca nad paliuszem nie została jeszcze zakończona. Trzeba by w niej uwzględnić także walor symboliczny, od początku towarzyszący temu insygnium. Należy zauważyć, że wypracowane przez wieki w Kościele Rzymskim dwie formy paliusza nie były częstym tematem badań w polskim środowisku liturgistów, teologów, historyków sztuki, szat kościelnych czy religii. Paliusz jeszcze „nie zabrzmiał” w polskich badaniach. Można do badań nad nim zainspirować się myślą historyka religii Massima Salaniego, który szatę-symbol, widzialny instrument, postrzega jako przestrzeń pobudzającą do refleksji na wielu płaszczyznach⁷¹.

Kraków

JAROSŁAW SUPERSON SAC

Słowa kluczowe

Pallium, paliusz, insygnium, pochodzenie, Benedykt XVI

⁶⁹ Por. S. Piccolo Paci, *Storia delle vesti liturgiche. Forma, immagine e funzione*, Roma 2008, s. 278.

⁷⁰ Por. tamże, s. 280.

⁷¹ Por. M. Salani, *Vestito e nudità nelle religioni*, „Parola spirito vita. Quaderni di lettura biblica” (2009) nr 60, s. 266.

Summary

Pallium – contemporary shape and theories about origin

For many centuries the Roman Catholic Church talks about the pallium and its origin. In the article in the chronological order there have been introduced the authors: P. de Marca, G. Moroni Romano, F. Vespasiani, R. Garrucci, Ch. de Rohault de Fleury, G. Morin, L. Duchesne, J. Wilpert, H. Grisar, A. J. Adam, J. Baudot, J. Braun, H. Leclercq, M. Righetti, R. Lesage, B. Neunheuser, J. Lewandowicz, S. Piccolo Paci, who analysed the provenance of the Roman pallium. Research on the Roman insignia - a robe, just very intense in the second half of the nineteenth century and early twentieth century, have not elaborated the one theory, acceptable as a consensus for the scientific community. Hypothesis that the pallium was from St. Peter's mantle is collectively rejected. Certificate of Constantinian donation is also negated. However the other theories seem remaining more or less probable, that does not mean that they are convincing. There are no historical sources read in a critically clear way, and it makes that all theories have some gaps.

Keywords

Pallium, the origin of the pallium, Benedict XVI